

Agata Rybińska

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)*

SUFRAŻYSTKA EDYTA STEIN (1891–1942) – W KONTEKŚCIE PIERWSZEJ FALI FEMINIZMU

Streszczenie. Celem artykułu jest przypomnienie postaci Edith Stein i jej działalności na polu edukacji i uzyskaniu większych praw przez kobiety, co miało wzmocnić ich pozycję. Jako młoda dziewczyna i studentka uważała się za sufrażystkę, a jej postawa i działania – pedagogiczne, społeczne i polityczne – wpasowały ją w pierwszą falę feminizmu. Z drugiej strony, jej dalsze działania edukacyjne, naukowe i dziennikarskie pozwalają uznać Stein za prekursora późniejszego feminizmu akademickiego.

Słowa kluczowe: Edith Stein, niemieckie Żydówki, sufrażystki, pierwsza fala feminizmu, feminizm socjopolityczny, feminizm naukowy.

Edyta Stein (właśc. Edith Stein) przykuwa uwagę naukowców przede wszystkim jako zdolna i pracowita studentka i asystentka Edmunda Husserla oraz jako autorka dzieł filozoficznych, zwłaszcza z zakresu fenomenologii. Była też konwertytką na katolicyzm, karmelitanką, ofiarą nazizmu – męczennicą zagazowaną w Auschwitz-Birkenau. W 1998 r. została ogłoszona świętą Kościoła katolickiego, a rok później patronką Europy.

Celem tego artykułu jest przypomnienie stosunkowo rzadko wspominanych młodzieńczych poglądów Edyty Stein i zainteresowania ideałami sufrażystek. Nie ulega wątpliwości, że sympatyzowała z tym ruchem, a jej późniejsza działalność społeczna, naukowa i pedagogiczna wykraczała poza „jedynie” tylko domaganie się praw wyborczych dla kobiet. W oparciu o egodokumenty warto więc przypomnieć tę stosunkowo mało znaną kartę jej mikrohistorii. Omówię to w trzech punktach. Pierwszy będzie stanowił teza: Edyta Stein jako sufrażystka i feministka pierwszej fali feminizmu¹. Przeanalizuję taki materiał źródłowy,

* Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Humanistyczny, Zakład Kultury i Historii Żydów, e-mail: agata.rybinska@poczta.umcs.lublin.pl.

¹ E. Pawlak-Hejno zwraca uwagę na synonimiczne niekiedy używanie terminów: sufrażystka, feministka, emancypantka, zob. E. Pawlak-Hejno, *Bojownice czy wariatki? Obraz sufrażystek angielskich w prasie polskiej (1911–1914)*, Lublin 2016, s. 13.

jak korespondencja oraz wspomnienia Stein². W drugim punkcie – antytezie – w oparciu o powyższe źródła oraz o opracowania historyczne, wskażę na realia życia i wzorce środowiskowe niemieckich Żydówek drugiej połowy XIX i pierwszej XX w. Dokonam też próby interpretacji i wskazania na ich ewentualny wpływ na Edytę Stein. Trzeci punkt to synteza dwóch poprzednich, a więc próba scharakteryzowania jej postawy jako dojrzałej feministki działającej nie tylko naukowo, ale poprzez pedagogiczne, polityczne i społeczne zaangażowanie na rzecz dziewcząt i kobiet.

Podsumując temat aktywności Stein związanej z dążeniami do uzyskania praw wyborczych przez kobiety, należy przypomnieć historyczno-społeczny kontekst³, w jakim żyła zarówno ona sama, jak i tytułowe sufrażystki oraz feministki tzw. pierwszej fali feminizmu⁴. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że w opracowaniach stosunkowo rzadko poświęca się uwagę działalności niemieckich feministek i sufrażystek⁵. Tytułem przykładu w *Historii Niemiec* Jerzego Krasuskiego nie ma niemalże ani słowa o kobietach (z wyjątkiem wspomnienia Róży Luksemburg i Augusta Bebla)⁶. W dziełach dotyczących feminizmu narracje najczęściej koncentrują się na feministkach lub sufrażystkach z Anglii i USA, ewentualnie z Francji⁷. Tym bardziej należy więc przypomnieć aktywność Stein – nie jako naukowca i pedagoga, ale zwykłej dziewczyny i kobiety, wrocławianki, aktywnej studentki. *Nota bene*, Stein urodziła się w 1891 r., a więc w tym samym roku, w którym socjaldemokraci niemieccy do swojego programu włączyli postulaty

² E. Stein, *Aus dem Leben einer jüdischen Familie und weitere autobiographische Beiträge*, red. M.A. Neyer OCD, H.B. Gerl-Falkovitz, Freiburg–Basel–Wien 2002. Inne, zob. <http://www.edithstein-archiv.de/beispieleseite/> [dostęp: 2.11.2018]. Tu będą cytowane polskie tłumaczenia: Święta Teresa Benedykta od Krzyża E. Stein, *Autoportret z listów*, cz. 1. 1916–1933, tłum. I. Adamska OCD, Kraków 2002; Święta Teresa Benedykta od Krzyża E. Stein, *Autoportret z listów*, cz. 3, *Listy do Romana Ingardena*, wprowadzenie H.B. Gerl-Falkowitz, oprac. M.A. Neyer OCD, przekł. M. Klentak-Zabłocka (listy 1–64), A. Wajs (listy 65–163), Kraków 2003, s. 165 [dalej: *Autoportret z listów*, cz. 3]; Święta Teresa Benedykta od Krzyża E. Stein, *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej oraz inne zapiski autobiograficzne*, oprac. M.A. Neyer, przekł. I.I. Adamska OCD, Kraków 2005 [dalej: *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*].

³ Zob. D. Łukasiewicz, *Kobieta w Prusach 1871–1933*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i społecznych. Kwartalnik” 2017, nr 2, s. 45–74.

⁴ Zob. K. Ślęczka, *Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu*, Katowice 1999, s. 56–78.

⁵ Innego zdania jest Agnieszka Szudarek, *Mieszkańskie stowarzyszenia kobiece w Niemczech wobec zniesienia zakazu przynależności kobiet do partii politycznych na przykładzie Szczecina (1908–1914)*, [w:] *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, pod red. T. Kulak i M. Dajnowicz, Wrocław 2016, s. 202.

⁶ Zob. J. Krasuski, *Historia Niemiec*, wyd. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008.

⁷ K. Ślęczka, *op. cit.*, s. 15–16. *Nota bene*, pisał nie tylko o podstawowej anglojęzycznej literaturze feminizmu, ale i o hermetyzmie francuskiego feminizmu, idem, s. 16. Natomiast Magdalena Gawin w swoim opracowaniu tylko w jednym przypisie odwołuje się do niemieckiego ruchu kobiecego. Zob. M. Gawin, *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015, s. 149. Zob. też wstęp, do: E. Pawlak-Hejno, *op. cit.*, s. 11–20.

pełnego równouprawnienia kobiet i mężczyzn⁸. Jej młodość – wiek gimnazjalny i lata studenckie – przypadły natomiast na okres, kiedy dziewczęta mogły już studiować (w Prusach od 1908) i zrzeszać się w organizacjach politycznych (w całym Cesarstwie Niemieckim również od 1908)⁹. Jak zatem sama Stein wspomina ten okres?

Teza: Edyta Stein – sufrażystka i feministka pierwszej fali feminizmu

Jak zaznaczyłam na wstępie, pewne jest, że Edyta Stein sympatyzowała z sufrażystkami i ich ideami. W swoich wspomnieniach z lat gimnazjalnych cytuje dwuwers, którym scharakteryzowały ją koleżanki w czasie spotkania (komersu) pomaturalnego w 1911 r.:

*Gleichheit der Frau mit dem Manne / so ruft die Suffragette,
Sicherlich sehen dereinst / im Ministerium wir sie¹⁰.
Równość dla kobiety i mężczyzny, woła sufrażystka,
oczywiście ujrzymy ją kiedyś w ministerstwie¹¹.*

Musiały więc być znane jej przekonania i aspiracje, a także i siła charakteru, skoro wróżono jej ministerialną karierę. Postawa Edyty nie zmieniła się też w następnym etapie edukacji w czasie studiów wrocławskich (1911–1913). Tak ją opisała (i uzasadniała):

z tych samych silnych pobudek odpowiedzialności występowałam zdecydowanie za prawem głosu kobiet, co wśród mieszczańskiego ruchu kobiet nie było jeszcze wówczas zrozumiałe. Pruski Związek dla Prawa Głosu Kobiet, do którego wstąpiłam razem z moimi przyjaciółkami, gdyż miał na celu zapewnienie kobietom pełnego równouprawnienia politycznego – składał się przeważnie z socjalistek¹².

Do Związku Stein wstąpiła zatem z poczucia odpowiedzialności, co wskazuje na jej dojrzałą postawę, ale i istniejącą już możliwość zrzeszania się¹³. Pisząc

⁸ O ogólnoniemieckiej ustawie o stowarzyszeniach z 15 V 1908 r., zob. A. Szudarek, *op. cit.*, s. 199.

⁹ *Ibidem*, s. 200. W roku 1912/13 na wrocławskim uniwersytecie studiowało 60 dziewcząt, zob. D. Łukasiewicz, *op. cit.*, s. 61.

¹⁰ E. Stein, *Aus dem Leben*, s. 135. Tym razem podaję wersję oryginalną, którą cechuje brak rymu, choć sugeruje go termin „wiersz”. Podobnie w polskim tłumaczeniu.

¹¹ *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, s. 219.

¹² *Ibidem*, s. 236. O negatywnym wartościowaniu socjalistek, zob. A. Szudarek, *op. cit.*, s. 204. Z ową odpowiedzialnością wiązała się również jej aktywność we wspomnianej Grupie Pedagogicznej, apolitycznej z założenia, zob. *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, s. 237, 248; o Związku d.s. Reformy Szkolnictwa, *ibidem*, s. 238; o Związku Studentek, *ibidem*, s. 250; o Akademickiej Gałęzi Związku Humboldta dla Szkół Ludowych, *ibidem*, s. 251.

¹³ Por. *Deutscher Verein für Frauenstimmrecht* (Niemieckie Stowarzyszenie na Rzecz Praw Wyborczych Kobiet), zwane potem *Deutscher Verband für Frauenstimmrecht* (Niemiecki Związek na Rzecz Praw Wyborczych Kobiet). Zob. A. Szudarek, *op. cit.*, s. 201. W 1914 r. zrzeszał on ok. 10 tys. członkiń i członków. *Ibidem*, s. 202.

o przyjaciółkach, nie podaje ich imion, najprawdopodobniej chodzi o Lilli Platau i Rose Gutmann. W studenckim środowisku idee sufrażystek miały również zwolenników, choć rzadkich, wśród studentów:

W owym czasie wszyscy interesowaliśmy się problemami kobiecymi, a Hans [Biberstein, późniejszy mąż jej siostry Erny] był między studentami prawdziwym białym krukiem, gdyż popierał radykalnie równouprawnienie kobiet, jak gdyby był ktoś z nas¹⁴.

Edyta Stein, jej siostra i przyjaciółki oraz Hans reprezentowali już kolejne, młodsze pokolenie. Ale czy można się z nią zgodzić, że w pierwszej czy drugiej dekadzie XX w. idee sufrażystek były mało znane? W tym kierunku należałoby przeprowadzić kwerendy, np. prześledzić zawartość prasy pod kątem doniesień prasowych dotyczących sufrażystek¹⁵.

W swoich pismach Stein deklarowała więc nie tylko poparcie dla nich, ale w ogóle zainteresowanie polityką¹⁶. Angielskie sufrażystki z końca XIX w., już wtedy oprócz prac na rzecz kobiet, debat i pikiet, podejmowały również formy protestu nieakceptowane społecznie, np. przykuwanie się do ogrodzeń, niszczenie mienia, głodówki, a nawet samobójstwa¹⁷. Z pewnością z takim formami działalności nie utożsamiała się Edyta Stein¹⁸. Należy podkreślić, że podobnie jak niemieckie feministki, Stein podejmowała działania na rzecz kobiet, ale tylko takie, których forma nie uwłaczała godności ludzkiej. Krytykowała też podwójną moralność wśród burżuazji żydowskiej¹⁹. Odrazę w niej wzbudzali alkoholicy, sama więc była abstynentką²⁰.

W nurcie pierwszej fali feminizmu należy mówić przede wszystkim o feminizmie socjopolitycznym, którego celem była walka z dyskryminacją kobiet w sferze społeczno-politycznej i kulturowej²¹. W ten nurt wpisuje się Stein

¹⁴ *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej...*, s. 148.

¹⁵ W domu Steinów czytano liberalną (nieżydowską) „Breslauer Zeitung”. Zob. *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, s. 264; por. *ibidem*, s. 206. Nic o obrazie sufrażystek we wrocławskiej (śląskiej/niemieckiej) prasie, [w:] *Prasa regionalna jako źródło do badań historycznych okresu XIX i XX wieku*, pod red. J. Nowosielskiej-Sobel, G. Straucholda i T. Ślepówrońskiego, Wrocław 2011.

¹⁶ Tu warto wskazać na jej umiłowanie Lublińca i całego Górnego Śląska jako „małej ojczyzny”. Tego terminu użyła we wspomnianym liście z 30 XI 1918 r., wyrażając swą troskę o wynik plebiscytu w 1921 r. *Ibidem*, s. 166.

¹⁷ Pomijam tu kwestię skandali, niekiedy sztucznie wywoływanych, czy nagłaśnianych przez prasę, jak również języka mediów: ignorowania, deprecjonowania, ośmieszania (np. poprzez karykatury), stereotypowego, szowinistycznego i paternalistycznego traktowania kobiet, itp.

¹⁸ Potępiała samobójstwa, jak również inne, niewłaściwe zachowania. Zob. *Ibidem*, s. 97–98.

¹⁹ *Ibidem*, s. 80.

²⁰ *Ibidem*, s. 87–88.

²¹ Niektórzy datują też na lata 1830–1950. Powyższa, pierwsza datacja jest bardziej powszechna, choć szersza. Burzyńska wyróżnia pierwszą falę feminizmu socjopolitycznego na przełomie XIX i XX w., której głównym hasłem była równość płciowa, a celem uzyskanie praw dla kobiet i mężczyzn. Aktywność głównie w Anglii i USA w latach 1890–1920. Zob. A. Burzyńska, *Feminizm*, [w:] *ibidem*, M.P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2006, s. 389–437.

– zwolenniczka edukacji kobiet, zdobywania przez nie kwalifikacji zawodowych, a także, jak już powyżej wskazano, uzyskania przez nie prawa do głosu wyborczego²².

W późniejszych listach do Romana Ingardena Stein relacjonowała swoje zaangażowanie w działalność Niemieckiej Partii Demokratycznej (30 listopada 1918 r.): „Oprócz zakładania partii absorbuje mnie obecnie praca oświatowa, niezbędna, jeśli idzie o pozyskanie kobiet do wyborów”²³. Tak stwierdzenie to objaśniła siostra Immakulata I. Adamska, tłumaczka pism i znawczyni jej biografii: „polityczna działalność Edyty Stein polegała przede wszystkim na rozbudzeniu świadomości kobiet – dopuszczonych po raz pierwszy do aktywnego prawa głosu – do frekwencji wyborczej”²⁴. Jednakże już miesiąc później zniechęcona, a może raczej zmęczona Edyta tak pisała do Ingardena (27 grudnia 1918 r.):

*Polityki mam już dosyć aż do obrzydzenia. Brak mi zupełnie stosownych narzędzi: odporne sumienia i gruboskórności. Tak czy owak będę musiała wytrzymać do wyborów, bo jest za dużo pracy, którą trzeba koniecznie wykonać*²⁵.

Zainteresowanie Edyty polityką, prawami kobiet i problemami społecznymi mimo to nie zmalało, na co zwróciła uwagę Hanna Barbara Gerl-Falkovitz²⁶.

Oprócz wspomnianego wyrażania poparcia dla sufrażystek Stein włączyła się więc w działania związane z wyborami (w 1918 r.), a następnie (od 1922 r.) podjęła pracę pedagogiczną. Warto dodać, że w trakcie studiów odpowiedzialnie przygotowywała się do roli pedagoga, podnosząc swe kompetencje w praktyce²⁷. Należała wówczas do kilku organizacji: tzw. Grupy Pedagogicznej, Związku d.s. Reformy Szkolnictwa, Związku Studentek, Akademickiej Gałęzi Związku Humboldta dla Szkół Ludowych²⁸. Już w trakcie pierwszego semestru studiów (1911 r.) zaangażowała się w prowadzenie kształcenia dla robotnic i robotników²⁹. Myślała perspektywicznie: niepokoiła ją konieczność godzenia przez kobiety dwóch ról (z niem. *Beruf* – zawód, powołanie), np. bycia matką i lekarką lub nauczycielką. Dyskutowano o tym, jak wspomina, w studenckim kręgu przy-

²² Por. sformułowaną w Nowym Jorku *Deklarację Uczuć* (*Declaration of Sentiments*) z 1848 r. z głównym postulatem traktowania kobiet jako równorzędnych mężczyznom obywatelk. To czas powstania ruchu uprawnienia kobiet.

²³ *Autoportret z listów*, cz. 3, s. 165.

²⁴ *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, s. 287 (przypis 6). List nr 60 z 6 XI 1918 r. Tłumaczka odnosi się też do pobytu Edyty w Berlinie w 1919 r. w siedzibie Zarządu ds. Wykluczenia Niemieckich Związków Kobiet od Przygotowania Kobiet do Zebrania Narodowego, *ibidem*, s. 288 (przypis 8).

²⁵ *Autoportret z listów*, cz. 3, s. 172.

²⁶ *Ibidem*, s. 31.

²⁷ O odpowiedzialnym podejściu do toku studiów, zob. *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, s. 229, 235–237.

²⁸ *Ibidem*, s. 236, 238, 240, 250–251.

²⁹ *Ibidem*, s. 251.

jaciół: „Często omawialiśmy problem podwójnego zawodu kobiety. Erna i obie przyjaciółki [Rose Guttmann i Lilli Platau] były w rozterce, czy dla małżeństwa nie należy go zaniechać”³⁰. *Nota bene*, „wszystkie trzy przyjaciółki wyszły za mąż i pracowały zawodowo”³¹, co nie było wcześniej powszechnie praktykowane³². Natomiast Edyta pozostała panną³³. Jej dalsza aktywność zawodowa wpisuje się w działania feminizmu socjopolitycznego. Należy bowiem podkreślić, że za sprawą jej późniejszych publikacji (odczyty, referaty) można zaliczyć ją do prekursorok późniejszego feminizmu naukowego (akademickiego), choć wtedy jeszcze nie został on tak zdefiniowany, bo wyłonił się dopiero w latach sześćdziesiątych XX w. Do tego wątku wrócę w trzeciej części artykułu.

Podsumowując, Stein dostrzegła konieczność edukacji i pracy zawodowej kobiet, domagała się też praw wyborczych dla nich. Z tymi deklaracjami wiązała się jej działalność we wspomnianych już organizacjach, partii oraz praca pedagogiczna. Do tej ostatniej zaliczam również późniejsze jej indywidualne oddziaływanie na wychowanki czy inne dziewczęta (np. katechumenki) poprzez korespondencję. Można też wpisać Stein w postępowy mieszczański ruch kobiecy³⁴. Nasuwa się zatem pytanie, skąd Edyta czerpała inspirację i przykład? Najprawdopodobniej z prasy, zapewne jednak z rozmów w domu, z obserwacji życia i zaangażowania innych kobiet.

Antyteza: realia i wzorce środowiskowe – niemieckie Żydówki drugiej połowy XIX wieku

O ile w wymiarze społecznym swoistą makro-płaszczyzną jest kraj (czy kraje), to w skali mikro – rodzina i dom. I w jednym, i w drugim przypadku na przełomie XIX i XX w. w Niemczech można mówić o patriarchalnym porządku i słynnym *3 razy K* (*Kirche, Kinder, Küche* – kościół, dzieci, kuchnia) – stereotypie przypisującym kobiety do kuchni, dzieci i kościoła czy też synagogi. W przypadku rodziny Stein był to raczej matriarchat, bo pozycja Augusty Stein – wdowy i matki – bezsprzecznie była znacząca. Jak pisze Stein, uznawano ją za

³⁰ Tzn. Erna Stein, Rose Guttmann i Lilli Platau. Sprecyzowanie w nawiasie moje. *Nota bene*, prawo pruskie zmuszało nauczycielki do rezygnacji z pracy zawodowej po ich zamążpójściu. Zob. *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, s. 148.

³¹ *Ibidem*.

³² Zob. A. Rybińska, „Czterolistna koniczyzna” *nie tylko w pismach Edyty Stein*, „Zeszyty Naukowe Centrum Badań im. Edyty Stein – Wobec doświadczenia / Fenomen Edyty Stein cz. 2” 2017, nr 16–17, s. 99–119.

³³ Pozostanie chyba bez odpowiedzi pytanie, na ile chciała uniknąć zamążpójścia, a na ile było to niezależne od niej. W liście do Ingardena z 27 XII 1918 r., być może z żalem (a może kokieterią?), ale zapewne szczerze, pisząc o zaręczynach Erny, zastrzegła się: „żeby mi tylko dobrzy ludzie zechcieli oszczędzić zwyczajowego życzenia: «obym wkrótce poszła w jej ślady!»”. Zob. *Autoportret z listów*, cz. 3, s. 173.

³⁴ Pisała o nim A. Szudarek, *op. cit.*, s. 205.

„najwyższy ideał”³⁵. Edyta musiała więc czerpać z najbliższego środowiska wiedzę na temat życia i wzorce aktywności kobiet oraz inspirować się postawą matki, babki, sióstr, znajomych. W kolejnym pokoleniu wyrosłym w domu Steinów, kształcenie dziewcząt uznawano za oczywistość, podobnie jak równość płci. Tak pisała o tym siostrzenica Edyty, Susanne Batzdorff:

[...] *rzeczą godną podkreślenia jest to, że w naszej rodzinie nigdy nawet nie pojawiła się myśl kwestionująca potrzebę kształcenia dziewcząt*³⁶. [...] *Zawsze uważałam siebie za szczęściarę, ponieważ mogłam wzrastać w rodzinie, w której równość płci była uświęconą tradycją. Obydwoje moi rodzice wspólnie walczyli o prawa kobiet. [...] Pogląd, zgodnie z którym miejsce kobiety jest tylko w domu, nie miał racji bytu. Odpowiedniejsze było motto: „miejsce kobiety jest wszędzie tam, gdzie ona tego chce lub potrzebuje”*³⁷.

Wypowiedź ta najpełniej odnosi się do najmłodszych sióstr Stein, a więc Erny i Edyty oraz męża Erny – Hansa. Inaczej kształtowała się wcześniej sytuacja starszego rodzeństwa. Ze względu na trudną sytuację finansową rodziny po śmierci Siegfrieda Steina (męża i ojca), nie mogli kształcić się zgodnie ze swoją wolą³⁸. Ponadto, w drugiej połowie XIX w. ani kobiety, ani Żydówki nie miały tylu możliwości podejmowania pracy zawodowej, np. w szkołach (najczęściej ewangelickich)³⁹. Do tego problemu Stein odnosi się kilkakrotnie w swoich wspomnieniach. Można też sądzić, że poglądy i aktywność Edyty na rzecz kobiet były akceptowane przez jej najbliższych⁴⁰.

Prawdopodobnie Stein posiadała też wiedzę na temat zaangażowania niemieckich aktywistek, zwłaszcza działających w żydowskich fundacjach, stowarzyszeniach, publikujących w prasie. Należy zaznaczyć, że na terenie Cesarstwa Niemieckiego (np. w Berlinie i Wrocławiu) liczne działaczki podejmowały aktywności społeczne na rzecz kobiet w wielu stowarzyszeniach i fundacjach różnego typu⁴¹. Zajmowały się działalnością charytatywną, opieką, edukacją,

³⁵ Zwłaszcza dla najstarszej córki Elzy, zob. *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, s. 50. Jednakże Stein pisze o patriarchalnym stosunku w relacjach jej matki i robotników w rodzinnej firmie, *ibidem*, s. 66.

³⁶ S. Batzdorff, *Ciocia Edyta. Żydowskie dziedzictwo katolickiej świętej*, tłum. M. Grzywacz, Poznań 2011, s. 135.

³⁷ *Ibidem*, s. 138.

³⁸ Np. brat Paul musiał zająć się księgowością w rodzinnej firmie, porzucił więc wybraną przez siebie praktykę księgarską, zob. *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, s. 48. O kształceniu starszej siostry Elzy, *ibidem*, s. 49, 106. O Róży, *ibidem*, s. 60–61.

³⁹ *Ibidem*, s. 106. Po zamążpójściu musiały zrezygnować z pracy. Por. D. Łukasiewicz, *op. cit.*, s. 64–65.

⁴⁰ Polemizuję tu z niesłusznym, moim zdaniem, twierdzeniem: „Matka niepokoiła się również spostrzeganiem u Edyty feminizmem”, zob. D. Dźwig, „*Żadna kobieta nie jest tylko kobietą*”. *Edyty Stein studium o kobiecie*, Tyniec 2003, s. 110. Autorka nie odnosi się do żadnego cytatu z tekstów źródłowych. W listach i *Dziejach pewnej rodziny żydowskiej* nie znalazłam ani jednego zdania, które by tę opinię potwierdzały. Zacytowane powyżej twierdzenie uznaję więc za bezpodstawne.

⁴¹ Swoistym *curiosum* jest artykuł Andreea Reinke, dotyczący zaangażowania społeczno-religijnego wrocławskich Żydów. Autor całkowicie przemilczał aktywność kobiet. Zob. A. Reinke,

publicystką, próbowały oddziaływać na polityków. Za niezwykle aktywne należy uznać matkę i córki z rodziny Bauer z Wrocławia. Fanny (matka), Lina (Morgenstern), Jenny (Asch), Anna (Honigmann), Cecylia (Adler). Fanny Bauer założyła we Wrocławiu w 1844 r. (a raczej była współzałożycielką) Stowarzyszenie Panien (*Jungfrauenverein*), którego członkiniami były jej córki Anna i Jenny⁴². W 1913 r. w zarządzie była m.in. Lizzie Ollendorff, córka słynnej wrocławskiej działaczki – Pauli Ollendorff (1860–1938)⁴³. Mieszkająca we Wrocławiu Edyta nie mogła o nich nie słyszeć, podobnie jak o działalności społecznej i publicystycznej Morgenstern. W 1848 r. Lina, jeszcze jako panna Bauer, powołała do życia Towarzystwo Jednego Feniga (*Pfennigvereins zur Unterstützung armer Schulkinder*)⁴⁴. Po zamążpójściu przeniosła się do Berlina i stamtąd inspirowała siostry. Jej aktywność i działalność była wręcz heroiczna⁴⁵. Jenny angażowała się przede wszystkim

---

Gemeinde und Verein. Formen jüdischer Vergemeinschaftung im Breslau des 19. und beginnenden 20. Jahrhunderts, [w:] „In Breslau zu Hause? Juden in einer mitteleuropäischen Metropole der Neuzeit“, M. Hettling, A. Reinke, N. Conrads (red.), Hamburg 2003, s. 131–147. Więcej w idem, *Judentum und Wohlfahrtspflege in Deutschland. Das jüdische Krankenhaus in Breslau 1726–1944*, Hannover 1999. O niezwykłej aktywności kobiet pisał Leszek Ziátkowski, *Dzieje Żydów we Wrocławiu*, Wrocław 2000, s. 63–64. Wymienił tylko: Żydowski Związek Kobiet (*Jüdischer Frauenbund* – od 1908 r. we Wrocławiu, od 1907 r. istniało stowarzyszenie *Peah*).

⁴² W Statucie *Jungfrauenverein* wydanym w 1844 r. jako założyciele wymienieni zostali mężczyźni: J. Fränkel, J. Lewy, S.J. Levy, J. Prinz, L. Milch. Kobiety nie miały praw założycielskich, to one jednak były członkiniami. Na ostatniej stronie statutu (s. 10) wskazane zostały członkinie: m.in. Fanny Bauer (*Rendantin*, a więc skarbniczka). Jej nazwisko poprzedzają dwa inne (Friederike Bloch – przewodnicząca, zastępca – Fanny Heimann), być może i z ich inicjatywy powstało Stowarzyszenie. Nazwisko Fanny Bauer pojawia się dalej w sprawozdaniach finansowych na dalszych stronach tej publikacji. Nazwiska Anny i Jenny są już w wykazie członków z 1859 r. Lista ta zawiera 200 nazwisk. Według Dagmar Nick, Fanny angażowała się też w pracach Stowarzyszenia Dokształcania Młodzieży Żeńskiej, Stowarzyszenia Pomocy Dzieciom Opuszczonym (najprawdopodobniej chodzi o Stowarzyszenie Jednego Feniga – *Pfennigverein zur Unterstützung armer Schulkinder* od 1848 r.). Zob. D. Nick, *Dzieło Żydów Wrocławia: stary Asch i Bauerowie – pamięć ocalona*, tłum. A.K. Haas, Wrocław 2005, s. 79.

⁴³ *Erneuerte Statuten des Israelitischen Jungfrauen-Vereins*, Breslau (b.r. – zapewne w lub po grudniu 1913).

⁴⁴ D. Nick, *op. cit.*, s. 16–17.

⁴⁵ Lina utworzyła Stowarzyszenie na Rzecz Przedszkoli Froeblovskich (1859: *Berliner Frauen-Verein zur Beförderung der Fröbel'schen Kindergärten*); Ogólnoniemiecki Związek Kobiet (1864; istniały: 1894 – Związek Niemieckich Stowarzyszeń Kobietych, BDF, Bund Deutscher Frauenvereine – w 1913 r. liczył 500 tys. członkiń, zob. A. Szudarek, *op. cit.*, s. 206), Stowarzyszenie Opieki nad Dziećmi (1868); Akademię Młodych Kobiet i Dziewcząt (1869: *Akademie zur Fortbildung junger Damen*). W 1870 r. otrzymała Żelazny Krzyż Zasługi dla Kobiet. Założyła też Berliński Związek Gospodyń Domowych (1873: *Berliner Hausfrauenverein*), a w 1880 r. Związek Pomocy i Wychowania Byłych Więźniarek. Była też członkinią Brytyjsko-Kontynentalnego Związku Walki z Prostytycją oraz Stowarzyszenia Wychowawczego dla Dziewcząt. W 1889 r. wydała książkę pt. *Kobiety XIX wieku*. Brała też udział w Międzynarodowym Kongresie Kobiet w Paryżu. W 1894 r. doszło do zjednoczenia i powstania Związku Niemieckich Ruchów Feministycznych. W 1896 r. zorganizowała Międzynarodowy Kongres Kobiet (*Internationalen Kongress für Frauenwerke und Frauenbestrebungen*), a od 1898 r. kierowała Światowym Związkiem Kobiet na Rzecz Pokoju

w prace instytucji związanych z wychowaniem przedszkolnym⁴⁶, podobnie jak jej siostra Anna Honigmann⁴⁷. Najmniej wiadomo o działalności charytatywnej Cecylii Adler⁴⁸. Inne ówczesne aktywistki to Louise Otto-Peters z Lipska⁴⁹, Bertha Pappenheim⁵⁰ – z Wiednia, a od 1888 r. mieszkająca we Frankfurcie n/M, a także Alice Salomon⁵¹ – działająca w Berlinie. Wszystkie miały żydowskie

przez Wychowanie. W 1869 r. opublikowała broszurę pt. *Zawody kobiece*, a do roku 1890 ukazało się trzypięciotomowe dzieło *Kobiety XIX wieku*. Zob. D. Nick, *op. cit.*, s. 51, 103, 116, 117. Zob. też: *Praca kobiet w Niemczech. Dzieje ruchów feministycznych*, wyd. 1893, s. 134. Por. też: M. Fassmann, *Lina Morgenstern (1830–1909)*, <http://jwa.org/encyclopedia/article/morgenstern-lina> oraz http://de.wikipedia.org/wiki/Lina_Morgenstern [dostęp 3.03.2015]. Por. A. Rybińska, *Lina Morgenstern – kobieta pióra i czynu*, „Midrasz” 2012, nr 6 (170), s. 67–70.

⁴⁶ W 1861 r. Jenny Asch założyła we Wrocławiu Przedszkole Freblowskie: Związek im. Fröbela oraz Związek Przedszkolek. Kierowała też śląskim oddziałem Związku Kobiet na Rzecz Pokoju przez Wychowanie. Zob. D. Nick, *op. cit.*, s. 62.

⁴⁷ Jak pisze Dagmar Nick, Anna Honigmann założyła: szkoły księgowości, należała do Stowarzyszenia Panien oraz pracowała na rzecz Szkoły Przemysłowej dla Dziewcząt (chodzi o *Industrieschule für israelitische Mädchen*). Zob. D. Nick, *op. cit.*, s. 41. Por. *Jahresbericht über die Industrieschule für israelitische Mädchen, abgestattet vom Vorstande der Anstalt 1901*, Breslau 1901; *Geschichte der Anstalt während des ersten Jahrhunderts ihres Bestehens von Dr. M. Brann*, Breslau 1901.

⁴⁸ Pisze o niej D. Nick, w Wiedniu ani w Krakowie nie znalazłam jednak potwierdzeń jej działalności.

⁴⁹ Jak podaje D. Nick, z Liną Morgenstern wspólnie wydały w 1891 r. broszurę *Miejsce kobiety w życiu*, choć brak tej informacji w biografii Otto-Peters. Zob. D. Nick, *op. cit.*, s. 117. Por. <http://www.louiseottopeters-gesellschaft.de/index.php?id=louise-otto-peters> [dostęp: 2.11.2018] oraz <http://www.ohio.edu/chastain/ip/ottopetr.htm> [dostęp: 2.11.2018] czy też http://pl.wikipedia.org/wiki/Louise_Otto-Peters [dostęp: 2.11.2018].

⁵⁰ M. Kaplan, *Bertha Pappenheim (1859–1936)*: <https://jwa.org/encyclopedia/article/pappenheim-bertha> [dostęp: 2.11.2018]; por. http://en.wikipedia.org/wiki/Bertha_Pappenheim [dostęp: 2.11.2018]. Tam o niej jako aktywistce w *Israelitischer Frauenverein, Allgemeiner Deutscher Frauenverein*, współzałożycielce Związku Kobiet Niemieckich (1894: *Bund Deutscher Frauenvereine*) i pierwszej przewodniczącej Związku Kobiet Żydowskich (*Jüdischer Frauenbund*), któremu bez wątpienia przyświecały idee feministyczne. W 1907 r. miał on 32 tys. członkiń (najwięcej 50 tys.). Jednakże jej dziełem życia był dom dziecka w Neu Isenburg (*Mädchenwohnheim Neu-Isenburg*). Archiwalia dotyczące Berty Pappenheim znajdują się m.in. w jerozolimskim archiwum Leo Beck Institute. Zob. też: B. Konz, *Bertha Pappenheim (1859–1936). Ein Leben für jüdische Tradition und weiblichen Emanzipation*, Frankfurt am Main 2005. E. Loentz, *Let Me Continue to Speak the Truth. Bertha Pappenheim as Author and Activist*, b.m.w. [USA] 2007.

⁵¹ J. Wieler, *Alice Salomon (1872–1948)*: <http://jwa.org/encyclopedia/article/salomon-alice> [dostęp: 3.11.2018]. Por. http://en.wikipedia.org/wiki/Alice_Salomon [dostęp: 3.11.2018]. Zob. też: A. Kołodziej-Durnaś, *Alice Salomon – Szkic o życiu i dziełach*, Oficyna Naukowa 2010. Alice Salomon – pionierka ruchu kobiecego w Niemczech, członkini i współtwórczyni niemieckich i międzynarodowych organizacji kobiecych (m.in. International Council of Women), propagatorka idei internacjonalizmu i pacyfizmu oraz praw człowieka (zwłaszcza praw pracowniczych kobiet i dzieci), inicjatorka wysiłków zmierzających do profesjonalizacji pracy socjalnej. Była także doktorem ekonomii berlińskiego uniwersytetu oraz współtwórczynią pierwszego na kontynencie kursu. Cyt. za: <http://lubimyczytac.pl/ksiazka/87478/alice-salomon--szkic-o-zyciu-i-dzielach> [dostęp 2.11.2018].

korzenie, ale ich niezwykle aktywna działalność zdecydowanie wykraczała poza gminę żydowską, miała szeroki, wręcz międzynarodowy charakter. Kobiety te zdecydowanie wpisują się w nurt pierwszej fali feminizmu, a dokładnie feminizmu socjopolitycznego, choć klasyczne podręczniki milczą o nich, koncentrując się na aktywistkach z krajów anglojęzycznych. Wydaje się niezwykle zasadne, by pisać i podkreślać rolę tych niemieckich Żydówek (Niemek wyznania mojżeszowego), ich pracę na rzecz kobiet i wkład w rozwój ruchu feministycznego⁵².

Powyższa działalność społeczna, tu konkretnie na rzecz kobiet i dzieci, idealnie współbrzmi z nakazami religii żydowskiej czy wręcz wypływa z nich. W niemieckim judaizmie niezmiennie żywa była idea, a więc i praktyka – *micwy* (prawnego nakazu czynienia dobra) i *cedaki* (to nakaz czynienia dzieł miłosierdzia, jałmużny). W takim właśnie kontekście, i tu przechodzę do skali mikro, Edyta Stein opisywała religijność swojej rodziny – dziadków Burchardów, Courantów czy Steinów, dla których dobroczynność była oczywistością:

Kiedy prababka parzyła kawę, co było wówczas luksusem, zwykła odkładać po kilka ziaren i odłożone przez cały tydzień zbierać. Ten całotygodniowy zbiór oddawała w piątek ubogim. Również wszystkie znoszone rzeczy [...] starannie naprawiała, aby obdarować nimi biednych⁵³.

A o Auguście Stein pisała tak:

do dziś moja matka z wielką radością sama jeszcze sieje, zbiera plony i obficie obdarowuje nimi drugich. Wierna starym zwyczajom żydowskiemu, nie spożywa sama pierwszych owoców każdego gatunku, ale je rozdaje⁵⁴.

À propos matki Edyty Stein, warto podkreślić, że akceptowała ona niemalże wszystkie (oprócz konwersji i wstąpienia do klasztoru) decyzje córki⁵⁵, nawet te

⁵² *Nota bene*, we Wrocławiu od 1866 r. istniało Stowarzyszenia na rzecz kształcenia kobiet dla wspierania ich zdolności zarobkowych. Zob. T. Kulak, *Na drodze do emancypacji. Działalność wrocławskiego Stowarzyszenia na rzecz kształcenia kobiet dla wspierania ich zdolności zarobkowych (1866–1916)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny. Sobótka” 2010, nr 3(65), s. 344–355.

⁵³ Mowa o Ernestine Burchard, z d. Prager. *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, s. 27. W domu dziadków (Adelheid Courant, z d. Burchard i Salomon Courant) „przepisów Prawa przestrzegano jak najwierniej”, *ibidem*, s. 30. Dziadek tabliczkami czekolady „obdarowywał nawet obce dzieci z ulicy”, *ibidem*, s. 31.

⁵⁴ „Nie zawsze jednak potrafi zdobyć się na to, aby dać je naprawdę biednym, jak to powinno być. To bowiem klóci się z jej wielką miłością do krewnych, zwłaszcza do rodzeństwa”, *ibidem*, s. 40. W innym miejscu wspomina, jak matka zgodziła się sponsorować pobyt Rose Guttmann na studiach w Getyndze, do czego zresztą nie doszło, *ibidem*, s. 276.

⁵⁵ Np. żądanie wcześniejszego pójścia do szkoły, przerwania nauki, wyjazdu i dłuższego pobytu w Hamburgu, z którym wiązało się również zaprzestanie modlitwy, następnie wsparła ją, by powróciła do szkoły oraz nie sprzeciwiała się jej wyborowi kierunku i miejsca studiów, choć napawała ją to smutkiem z powodu rozstania. Zob. *ibidem*, s. 92–93, 114, 167, 179, 185, 258, 273, 276.

podjęte bez jej zgody, jak praca w szpitalu wojskowym w Hranicach na Morawach w czasie I wojny światowej⁵⁶. Najwyraźniej miała ogromne zaufanie do „tej mądrej Edyty”⁵⁷.

Warto przypomnieć też mało znaną, a wartą podkreślenia, działalność jej siostry Róży:

*dlugie lata podejmowała pracę społeczną opiekunki sierot. Jej zadaniem było sprawowanie opieki kuratorskiej nad licznymi dziećmi [...] poprzez odwiedzanie [...] Na święta Bożego Narodzenia przygotowywała dla dzieci prezenty, a jeśli któreś z nich miało kłopoty w szkole, nakazywała przychodzić do siebie i pilnowała przy odrabianiu szkolnych zadań*⁵⁸.

Susanne Batzdorff potwierdza to i uzupełnia obraz Róży, opisując jej troskę i pracę na rzecz więźnia skazanego na karę śmierci⁵⁹. Dorastając w takim domu, wśród kobiet pełniących uczynki miłosierdzia, Edyta wykształciła w sobie wrażliwość na drugiego człowieka, naturalną potrzebę udzielania pomocy, odpowiedzialność i angażowania się w sprawy ważne. W tym czasie należała do nich także tzw. kwestia kobieca, troska o zdobywanie wykształcenia, zawodu oraz pełnych praw obywatelskich.

Synteza: postawa Edyty Stein

Choć Edyta odeszła od wyniesionych z domu patriarchalnych zasad⁶⁰, pozostała jednak wierna niektórym zwyczajom: np. zachowywała post⁶¹ czy – i to należy podkreślić – podejmowała aktywności związane z dobroczynnością⁶². Raziła ją frywolność i podwójna moralność⁶³. Trzeba wskazać też na ogromną wrażliwość, jaka ją cechowała, zwłaszcza poszanowanie ludzkiej godności⁶⁴. Wiele wymagała

Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że przed wyjazdem do Kolonii, a więc odejściem z domu na zawsze, udzieliła jej błogosławieństwa: „Niech cię Wieczny wspomaga”, *ibidem*, s. 558.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 413–414.

⁵⁷ Por. *ibidem*, s. 171. W sprawie wyboru przedmiotów egzaminacyjnych na wrocławskim uniwersytecie Augusta stwierdziła: „Dziecko kochane [...] zupełnie nie umiem ci tutaj doradzić. Zrób, co uważasz za słuszne”, *ibidem*, s. 229. Edyta „z całym spokojem” szukała więc sama własnej drogi, *ibidem*, s. 230.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 60.

⁵⁹ S. Batzdorff, *op. cit.*, s. 213–214.

⁶⁰ Patriarchalizm w firmie matki, *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, s. 66; krytyka rozwodów, *ibidem*, s. 56, 488.

⁶¹ *Ibidem*, s. 85.

⁶² Np. wysyłając paczki do przyjaciół na froncie I wojny światowej, *ibidem*, s. 396, 400. Przede wszystkim jednak podejmując wówczas kurs pielęgniarski (s. 384, 400) i pracę pielęgniarki w Hranicach na Morawach (s. 412).

⁶³ *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, s. 80. Człowiek powinien być bardzo czysty, por. *ibidem*, s. 264.

⁶⁴ Np. jak już wspomniano, od dziecka czuła odrazę do pijaństwa, *ibidem*, s. 87–88. Już jako studentka była abstynentką (*ibidem*, s. 424), „aby z własnej winy nie utracić wolności ducha

od siebie, ale też i od innych. Kształciła się, ciągle stawiała sobie nowe zadania naukowe, podejmowała prace korepetytorki, tłumaczki, asystentki, nauczycielki, a także wykwalifikowanej pielęgniarki. Jako studentka, a potem pedagog była skoncentrowana na dobru człowieka, zwłaszcza młodych kobiet. Jak już pisano, w okresie gimnazjalnym deklarowała się jako sufrażystka, a w trakcie studiów wrocławskich praktycznie włączyła się w prace na rzecz kobiet⁶⁵. Jej celem było wychowanie prawych, w miarę samodzielnych dziewcząt, posiadających nie tylko wykształcenie, ale i zawód, który gwarantowałby im środki utrzymania.

Jej idealizm nie był tylko teorią czy deklaracją, ale praktycznym zaangażowaniem, działaniem, o którym tak opisała w liście do Ingardena (10 grudnia 1918 r.):

w tym sensie jestem niepoprawną «idealistką», a cała moja aktywność polityczna będzie zmierzać ku temu, by wartość idealnego punktu widzenia wykazać w praktyce⁶⁶.

Warto podkreślić, że choć po 1919 r., kiedy Niemki uzyskały prawa wyborcze, Edyta Stein stopniowo wycofywała się z działalności politycznej na rzecz wyłącznie aktywności pedagogicznej. Wynikało to zarówno z rozczarowania polityką, jak i zmian w jej życiu: konwersja (w 1921 r.) oraz podjęcie pracy nauczycielki – okresowo we Wrocławiu, a później w Spirze (1922–1931) i krótko w Münster (1932–1933). Nie bez znaczenia jest przewartościowanie jej życia osobistego oraz pogłębianie duchowości chrześcijańskiej. Pracując w szkole katolickiej nadal kontynuowała „pracę u podstaw”. Wówczas jej życiowa perspektywa stała się szersza i pełniejsza, nie tylko socjopolityczna, ale „według natury i łaski”⁶⁷.

Podsumowując, panna Stein była więc nie tylko filozofem-fenomenologiem, nauczycielką języka niemieckiego i historii, ale i pedagogiem, kobietą działająca na rzecz kobiet. Jej pola aktywności to przede wszystkim praca pedagogiczna, naukowa i publicystyczna (radio, prasa)⁶⁸. W tę naukową działalność praktycznie była zaangażowana od czasów studenckich, choć wygłaszanie referatów i wykładów oraz wydawanie publikacji pokonferencyjnych zintensyfikowała w latach

---

i ludzkiej godności”, *ibidem*, s. 88. Krytykował „obrzydlivości związane z oglupiającym nałogiem alkoholowym i deprawację, jakie wywołuje”, *ibidem*, s. 270. Jednakże w czasie pracy w szpitalu piła jednak mocną kawę i paliła papierosy oraz wzmacniała się słodkim ciastem, *ibidem*, s. 434.

⁶⁵ W Getyndze również, choć okazjonalnie, po Nelly Courant i Anne Reinach przejęła pracę w poradnictwie zawodowym utworzonym przez stowarzyszenie *Frauenbildung-Frauenstudium*. *Ibidem*, s. 399.

⁶⁶ *Autoportret z listów*, cz. 3, s. 171. Owa praktyka polegała m.in. na redagowaniu ulotek, o czym napisała kilka linijek dalej.

⁶⁷ Por. E. Stein, św. Teresa Benedykta od Krzyża OCD, *Kobieta, jej zadanie według natury i łaski*, przeł. s. J. I. Adamska OCD, Tczew–Pelplin 1999.

⁶⁸ O współpracy z Radiem Bawarskim, [w:] *Autoportret z listów*, cz. 1, s. 307. Jako docent w Niemieckim Instytucie Pedagogiki Naukowej w Münster: semestr letni 1932 r. – wykład pt. *Probleme der Frauenbildung*.

trzydziestych⁶⁹. Wiązało się to też z jej pracą w Niemieckim Instytucie Pedagogiki Naukowej w Münster. Jest to już późniejszy okres, naznaczony katolicką pobożnością i duchowością. Należy też wspomnieć, że wówczas, w semestrze letnim 1932 r, wykładała *Problemy kształcenia kobiet*⁷⁰. Jej aktywność publicystyczna i naukowa dotycząca kobiet jest niezmiernie obszerna⁷¹. Warto sięgnąć zwłaszcza po dzieła zebrane (nie będą tu jednak szczegółowo omawiane)⁷². Każde z nich poprzedza wstęp z udokumentowaną i wyjaśnioną myślą oraz działaniami Stein, a także ich oceną. Angażując się w pracę naukową w zakresie pedagogiki, a dokładniej: katolickiej pedagogiki dziewcząt i kobiet – Edyta Stein wyprzedziła w ten sposób tzw. drugą falę feminizmu i prężny od lat sześćdziesiątych XX w. feminizm naukowy/akademicki. Jego celem było i jest interpretowanie zjawisk społecznych dotyczących kobiet. Ze względu na intelektualny charakter stanowi on myślową podbudowę dla feminizmu socjopolitycznego. Moim zdaniem jego podwalin można doszukiwać się w XIX w. w Niemczech w działalności nie tylko publicystycznej np. Liny Morgenstern czy Berthy Pappenheim. Bezspornie również i Edytę Stein można uznać za jego prekursorkę.

⁶⁹ Np. Monachium, marzec 1931 r. – konferencja młodych nauczycielek ze Stowarzyszenia Bawarskich Nauczycielek Katolickich, wygłosiła referat pt. *Die Bestimmung der Frau*, *ibidem*, s. 237. Salzburg, lipiec 1930 r. – dla Katolickiego Związku Akademickiego, *ibidem*, s. 179. Publikacja: *Das Ethos der Frauenberufe*, Augsburg 1931 r., *ibidem*, s. 241. Akwizgran, sierpień 1931 r. – dla Katolickiego Związku Akademickiego, *ibidem*, s. 277. Zurych, styczeń 1932 r.: wykłady dla Katolickiej Organizacji Kobiet, *ibidem*, s. 292–293. Akwizgran, czerwiec 1932 r.: wieczór dyskusyjny poświęcony kwestiom kobiecym, dla Katolickiego Zrzeszenia Studentek i akademickiej Konferencji św. Elżbiety. Zob. *ibidem*, s. 316. Inne: Referat w Augsburgu 24–25 lipca 1932 r. wygłoszony na zjeździe Związku Katolickich Stowarzyszeń Dziewcząt *Weisse Rose* – ref. *Die Aufgabe die Frau als Führerin der Jugend zur Kirche* (w następstwie trzy publikacje), *ibidem*, s. 334. W 1933 r. Stein miała też prowadzić tzw. kursy kierownicze Katolickiego Związku Nauczycieli i Związku Katolickich Niemieckich Nauczycielek, *ibidem*, s. 326. Artykuł: *Mädchenbildung* dla nich i książki pamiątkowej Stowarzyszenia św. Hildegardy. Zob. *Autoportret z listów*, cz. 1, s. 317–318.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 307.

⁷¹ Zob. E. Stein, *Kobieta, jej zadanie według natury i łaski* [*Die Frau. Ihre Aufgabe nach der Natur und Gnade*]. Edyty Stein *refleksje o kobiecie*, wprowadzenie Z. Bingelli, oprac. M.A. Neyer OCD, przekł. J.I. Adamska, M. Grzywacz, Borne Sulino 2005 [za tę książkę niezmiernie dziękuję Barbarze Kmiciek]. Por. E. Stein, *Die Frau. Fragestellungen und Reflexionen*, [w:] *Gesamte Werke*, Band 13, Freiburg im Breisgau 2010; E. Stein, *Kobieta. Pytania i refleksje*, wprowadzenie S. Bingelli, oprac. M.A. Neyer OCD, tłum. W. Szymona OP, Kraków 2015.

⁷² W najnowszym wydaniu *Kobieta. Pytania i refleksje* zebrano: *Znaczenie specyficznych wartości kobiety dla życia narodu* (1928), *Etos zawodów kobiecych* (1930), *Podstawy formacji kobiet* (1930), *Przeznaczenie kobiety* (1930), *Powołanie mężczyzny i kobiety w porządku przyrodzonym i nadprzyrodzonym* (1931), *Chrześcijańskie życie kobiet* (1932), *Macierzyńska sztuka wychowania* (1932), *Problemy nowego systemu kształcenia dziewcząt* (1932), *Zadanie kobiety w prowadzeniu młodzieży do Kościoła* (1932), *Kobieta jako przewodniczka prowadząca do Kościoła* (1932), *Misja katolickiej akademickiej* (1932), *Teoretyczne uzasadnienie formacji kobiet* (1932–1933). W aneksie znajdują się m.in. omówienia *Etosu formacji kobiet* i *Powołania mężczyzny i kobiety*...

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

- Batzdorff S., *Ciocia Edyta. Żydowskie dziedzictwo katolickiej świętej*, tłum. M. Grzywacz, Poznań 2011.
- Edyty Stein refleksje o kobiecie*, wprowadzenie Z. Bingelli, oprac. M.A. Neyer OCD, przekład J.I. Adamska, M. Grzywacz, Borne Sulino 2005.
- Erneuerte Statuten des Israelitischen Jungfrauen-Vereins*, Breslau (b.r.).
- Geschichte der Anstalt während des ersten Jahrhunderts ihres Bestehens von Dr. M. Brann*, Breslau 1901.
- Jahresbericht über die Industrieschule für israelitische Mädchen, abgestattet vom Vorstande der Anstalt 1901*, Breslau 1901.
- Statuten des Israelitischen Jungfrauen Vereins zu Breslau*, Breslau 1844.
- Stein E., *Aus dem Leben einer jüdischen Familie und weitere autobiographische Beiträge*, red. M.A. Neyer OCD, H.B. Gerl-Falkowitz, Freiburg, Basel, Wien 2002.
- Stein E., *Die Frau. Fragestellungen und Reflexionen*, [w:] *Gesamte Werke*, Band 13, Freiburg im Breisgau 2010.
- Stein E., *Kobieta. Pytania i refleksje*, wprowadzenie S. Bingelli, oprac. M.A. Neyer OCD, tłum. W. Szymona OP, Kraków 2015.
- Stein E., św. Teresa Benedykta od Krzyża OCD, *Kobieta, jej zadanie według natury i laski*, przeł. s. J.I. Adamska OCD, Tczew–Pelplin 1999.
- Święta Teresa Benedykta od Krzyża Stein Edyta, *Autoportret z listów, cz. 1. 1916–1933*, tłum. I. Adamska, Kraków 2002.
- Święta Teresa Benedykta od Krzyża Stein Edyta, *Autoportret z listów, cz. 3, Listy do Romana Ingardena*, wprowadzenie H.B. Gerl-Falkowitz, oprac. M.A. Neyer OCD, przekład M. Klentak-Zabłocka (listy 1–64), A. Wajs (listy 65–163), Kraków 2003.
- Święta Teresa Benedykta od Krzyża Stein Edyta, *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej oraz inne zapiski autobiograficzne*, oprac. M. Amata Neyer, przekład I.I. Adamska OCD, Kraków 2005.
- <http://www.edith-stein-archiv.de/beispielseite/>.

Opracowania:

- Alice Salomon*, http://en.wikipedia.org/wiki/Alice_Salomon.
- Alice Salomon – Szkic o życiu i dziełach*, <http://lubimyczytac.pl/ksiazka/87478/alice-salomon--szkic-o-zyciu-i-dzielach>.
- Bertha Pappenheim*, http://en.wikipedia.org/wiki/Bertha_Pappenheim.
- Biografisches zu Louise-Otto Peters*: <http://www.louiseottopeters-gesellschaft.de/index.php?id=louise-otto-peters>.
- Burzyńska A., *Feminizm*, [w:] eadem, M.P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2006.
- Dźwąg D., „Żadna kobieta nie jest tylko kobietą”. *Edyty Stein studium o kobiecie*, Tyniec 2003.
- Fassmann M., *Lina Morgenstern (1830–1909)*, <http://jwa.org/encyclopedia/article/morgenstern-lina>.
- Gawin M., *Spor o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015.
- Kaplan M., *Bertha Pappenheim (1859–1936)*: <https://jwa.org/encyclopedia/article/pappenheim-bertha>.
- Kołodziej-Dumaś A., *Alice Salomon – Szkic o życiu i dziełach*, Oficyna Naukowa 2010.
- Konz B., *Bertha Pappenheim (1859–1936). Ein Leben für jüdische Tradition und weiblichen Emanzipation*, Frankfurt am Main 2005.
- Krasuski J., *Historia Niemiec*, wyd. 3 Wrocław–Warszawa–Kraków 2008.
- Kulak T., *Na drodze do emancypacji. Działalność wrocławskiego Stowarzyszenia na rzecz kształcenia kobiet dla wspierania ich zdolności zarobkowych (1866–1916)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny. Sobótka” 2010, nr 3(65).
- Lina Morgenstern*, http://de.wikipedia.org/wiki/Lina_Morgenstern.
- Loentz E., *Let Me Continue to Speak the Truth. Bertha Pappenheim as Author and Activist*, b.m.w. [USA] 2007.

- Louise Otto-Peters*, http://pl.wikipedia.org/wiki/Louise_Otto-Peters.
- Louise Otto-Peters*, <http://www.ohio.edu/chastain/ip/ottopetr.htm>.
- Łukasiewicz D., *Kobieta w Prusach 1871–1933*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych. Kwartalnik” 2017, nr 2.
- Nick D., *Dzieło Żydów Wrocławia: stary Asch i Bauerowie – pamięć ocalała*, tłum. A.K. Haas, Wrocław 2005.
- Pawlak-Hejno E., *Bojownice czy wariatki? Obraz sufrażystek angielskich w prasie polskiej (1911–1914)*, Lublin 2016.
- Prasa regionalna jako źródło do badań historycznych okresu XIX i XX wieku*, pod red. J. Nowosielskiej-Sobel, G. Straucholda i T. Ślepowerskiego, Wrocław 2011.
- Reinke A., *Gemeinde und Verein. Formen jüdischer Vergemeinschaftung im Breslau des 19. und beginnenden 20. Jahrhunderts*, [w:] „In Breslau zu Hause? Juden in einer mitteleuropäischen Metropole der Neuzeit”, M. Hettling, A. Reinke, N. Conrads (red.), Hamburg 2003.
- Reinke A., *Judentum und Wohlfahrtspflege in Deutschland. Das jüdische Krankenhaus in Breslau 1726–1944*, Hannover 1999.
- Rybińska A., „Czerolistna koniczyna” nie tylko w pismach Edyty Stein, „Zeszyty Naukowe Centrum Badań im. Edyty Stein – Wobec doświadczenia / Fenomen Edyty Stein cz. 2” 2017, nr 16–17.
- Rybińska A., *Lina Morgenstern – kobieta pióra i czynu*, „Midrasz” 2012, nr 6(170).
- Szudarek A., *Mieszkańskie stowarzyszenia kobiece w Niemczech wobec zniesienia zakazu przynależności kobiet do partii politycznych na przykładzie Szczecina (1908–1914)*, [w:] *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, pod red. T. Kulak i M. Dajnowicz, Wrocław 2016.
- Ślęczka K., *Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu*, Katowice 1999.
- Wieler J., *Alice Salomon (1872–1948)*: <http://jwa.org/encyclopedia/article/salomon-alice>.
- Ziątkowski L., *Dzieje Żydów we Wrocławiu*, Wrocław 2000.

Agata Rybińska

SUFFRAGIST EDITH STEIN (1891–1942) – IN THE CONTEXT OF THE 1ST WAVE OF FEMINISM

The purpose of the article was to remind Edith Stein and her activity on the field of the education and empowerment of women. As a young girl and student, she recognized herself as a suffragette, and her attitude and actions – pedagogical, social and political – fit her into the first wave of feminism. On the other hand, her further educational, scientific and journalistic activities let recognize Stein as a precursor of later academic feminism.

Keywords: Edith Stein, German Jewish women, suffragettes, the first wave of feminism, socio-political feminism, scientific feminism.